

Взаємозв'язок між розвитком підприємництва та динамікою економічного зростання: досвід окремих країн Близького Сходу та Північної Африки

АНОТАЦІЯ. Стаття розглядає підприємництво як одне з ключових джерел, які посилюють і стимулюють економічне зростання; крім того, посилений інтерес до підприємництва розширився і містить концепції сталого розвитку та зростання на основі знань як необхідних умов структурних трансформацій економіки. Також стійке економічне зростання веде до підсилення розвитку перспективних виробничих секторів і підприємств, які нарощують підприємницьку діяльність, підприємства та сектори. Мета роботи — висвітлити взаємозв'язок і взаємний вплив підприємництва та економічного зростання одне на одне. Автори підкреслюють цінність підприємництва як стимулятора економічного зростання, з одного боку, і виявляють вплив економічного зростання на підприємництво в групі країн регіону Близького Сходу та Північної Африки (MENA), з другого. Авторами представлено дані багатовимірного часового ряду (панельні дані) охоплюють вісім країн із середнім рівнем доходу з регіону Близького Сходу та Північної Африки (MENA), а саме — Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестина, Туніс, Туреччина, за період 2003–2019 рр. Авторами проведено аналіз за новітнім і вартим уваги економетричним методом, який являє собою динамічний панельний аналіз системи даних (метод GMM-система), за підходом Арельяно — Бовера / Бланделла — Бонда. Джерелами даних, що використані в цій статті, є Світовий банк та ЮНКТАД. Емпіричні результати показують, що існує позитивний зв'язок між підприємництвом та економічним зростанням. Крім того, результати підкреслюють той факт, що підприємництво сприяє економічному зростанню. Висновки цієї роботи будуть корисними для фахівців у системі державного управління у визначенні та впровадженні найбільш ефективних заходів з усунення макроекономічних бар'єрів, з якими стикаються підприємці, а також у формуванні комплексу політик для стимулювання інноваційної підприємницької діяльності та підприємництва. У статті також рекомендовано нарощення інвестицій у людський капітал з метою покращення управлінських навичок і продуктивності. На додачу, уряд має нарощувати рівень інвестування у створення високоякісної соціальної та фізичної інфраструктури та альянсів для підтримки сприятливого для бізнесу середовища та забезпечення ефективного доступу до фінансування, зовнішніх ринків і до технологічних методів для вже створених і нових стартапів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: підприємництво, економічне зростання, система панельних даних GMM, країни Близького Сходу та Північної Африки (MENA).

¹Сабра Махмуд М. (Mahmoud M. Sabra) — PhD, доцент кафедри прикладної економіки факультету економіки, Університет Аль-Азхар, Газа, Палестина. Сфера наукових інтересів: прикладна економіка, прями іноземні інвестиції, офіційна допомога з метою розвитку (ОДР), економічне зростання у відкритій економіці, моделі з панельними даними та економічна інтеграція в регіоні MENA. Електронна адреса: mmsabra@gmail.com

²Шретех Далал (Dalal Shreteh) — дослідник з економічних питань, Університет Аль-Азхар, Газа, Палестина. Сфера наукових інтересів: підприємництво, економічне зростання. Електронна адреса: delaahmed63@gmail.com

Вступ

Одним із головних пріоритетів сучасної економічної науки є визначення факторів, які викликають економічне зростання. У неокласичних дослідженнях економічного зростання інвестиції у фізичний та людський капітал були виділені як ключові елементи, пов'язані з економічним зростанням, тоді як знання було додано до рівняння в теорії ендогенного зростання. Знання, на відміну від традиційних факторів виробництва (фізичного та людського капіталу), мали б значний вплив на економічне зростання в результаті їхнього поширення на сторонні підприємства. Інші змінні, які стимулюють економічне зростання, такі як підприємництво, були згодом включені до неокласичної моделі. Розвиток підприємництва за останні кілька десятиліть привернув значну увагу як стратегія посилення економічного зростання, і роль підприємництва у стимулюванні економічного зростання є предметом багатьох дискусій у сучасній літературі.

Вчені та політики мають спільну думку про те, що існує зв'язок між підприємництвом та економічним зростанням. Економісти віддають перевагу підходу, що фокусується на потенційному взаємозв'язку між підприємництвом та економічним зростанням, який має як позитивні, так і негативні наслідки. Близько ста років тому Шумпетер (1904) зазначив, що підприємництво має важливе значення для розуміння детермінант економічного зростання. Підприємництво як процес забезпечує нові робочі місця, нові винаходи та нові ідеї, а також стимулює національний дохід і, таким чином, має здатність впливати на економічний прогрес. Підприємництво сприяє підвищенню рівня життя та регіональному розвитку, залишаючись важливим механізмом економічного процвітання, а також важливою проблемою, яка стоїть перед політиками та економістами. В останні роки процес розвитку підприємництва став вирішенням багатьох проблем і основним фактором сприяння економічному зростанню та розвитку багатьма способами, зокрема: створює робочі місця, стимулює інновації та конкурентоспроможність на ринках, а також передає знання. Підприємництво — ключ до підвищення інноваційності та швидкості реагування підприємств, збільшення продуктивності та покращення структури витрат, а також ефективності торгівлі. Підприємницький дух сприятиме розвитку нових ринків, нових продуктів, нових методів продажу та управління, винайденню нових технологій, а також створенню нових бізнесів і нових інституцій.

Для того щоб пов'язати підприємництво з економічним зростанням, проведено теоретичні та емпіричні дослідження. Огляд теоретичних джерел та літератури вказує на те, що підприємництво різними способами впливає на економічне зростання. Однак емпіричні дослідження показу-

ють різні результати, коли йдеться про роль підприємництва в економічному зростанні відповідно до окремих видів підприємництва, а також макроекономічного середовища, в якому відбувається економічне зростання. Незважаючи на те що взаємозв'язок між підприємництвом та економічним зростанням детально досліджено, більшість доступної літератури присвячено розвиненим країнам. Питання полягає в тому, чи існує цей взаємозв'язок у країнах, що розвиваються, і якщо так, то чи мають вони такий самий позитивний вплив. Як наслідок, необхідно не тільки зрозуміти взаємозв'язок між підприємництвом та природою економічного зростання в країнах, що розвиваються, але також слід усвідомити потенційні наслідки цього взаємозв'язку для національної політики. Таке знання полегшить розробку політики, яка буде адаптована до потреб країн, що розвиваються.

Дана стаття робить свій внесок у дослідження підприємництва та економічного зростання та виявлення взаємозв'язку між ними для окремої групи Близького Сходу та Північної Африки, тоді як попередні дослідження зосереджені здебільшого на розвинених країнах. Внесок авторів стосується також включення деяких рекомендацій для державної політики у регіоні Близького Сходу та Північної Африки, спрямованої на стимулювання підприємництва. Крім того, важливою проблемою вбачається виявлення зв'язку між обома змінними у динаміці, за наявності основних детермінант, які впливають на обрані авторами залежні змінні. Крім того, те, як ці детермінанти впливають на обидві залежні змінні, такі як роль уряду, дозволяють створити відповідний пакет політик для покращення підприємницького середовища. У цьому дослідженні використано дані Світового банку та ЮНКТАД для оцінки впливу підприємництва на економічне зростання, використовуючи панельні дані вибраних країн регіону Близького Сходу та Північної Африки (Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестина, Туніс, Туреччина) за період 2003–2019 рр., які проаналізовано відповідно до наявності таких даних для кожної країни.

Концептуальні основи та огляд літератури

Підприємництво

Феномен підприємництва залишається розмитим поняттям до сьогодні. Після дослідження значної кількості наукових публікацій виявляється, що не існує чіткого, єдиного визначення поняття підприємництва, яке б підкреслювало його багатомірні аспекти. На початку 18 ст. слово «підприємництво» було вперше сформульовано Кантільоном, який розглядав підприємця як того, хто бере на себе ризик і купує товари за певними поточними цінами та продає за невизначеними цінами в майбутньому³. У

³ Hebert, R and A, Link. (1989). *In search of the Meaning of Entrepreneurship*. Small Business Economics. 1: 39-49.

подальшому багато авторів представляли різні визначення підприємництва. Шумпетер (1934), один із перших дослідників підприємництва, називав його як цілеспрямоване новаторство та проведення нових комбінацій, точніше: «яким би не був тип, кожен є підприємцем лише тоді, коли він фактично здійснює нові комбінації, і втрачає цю особливість, як тільки бізнес побудовано, коли напручується звичка керувати ним так, як і інші люди ведуть свій бізнес»⁴. Мабуть, найпоширенішим трактування підприємництва є таке: «наукове дослідження того, як, ким і з якими ефектами відкриваються, оцінюються та використовуються можливості для створення майбутніх товарів і послуг»⁵. Крім того, за іншим підходом, підприємництво — це «процес, за допомогою якого люди — самостійно або в організації — шукають можливості незалежно від ресурсів, які вони зараз контролюють»⁶. Також підприємництво визначається як «динамічний процес бачення, змін і створення. Це вимагає застосування енергії та пристрасті до створення та реалізації нових ідей та творчих рішень»⁷. Інше розуміння підприємництва: «це явна здатність і бажання індивідів самостійно, в командах, всередині та поза існуючими організаціями сприймати і створювати нові економічні можливості та впроваджувати свої ідеї на ринку, в умовах невизначеності та інших перешкод, приймаючи рішення щодо розташування, форми та використання ресурсів та інституцій»⁸. Підприємництво — це «дія людини, яка бере на себе ризик, творчий захід у новий бізнес або той, що відроджує існуючий бізнес»⁹.

Огляд літератури

У наукових джерелах висвітлено різноманітні теоретичні моделі для введення взаємозв'язку підприємництва та економічного зростання. Ефект починається від підвищення підприємницької активності в більшості теоретичних моделей до значного впливу на економічне зростання. Перш за все поняття про позитивний і тісний зв'язок між підприємництвом та економічним зростанням бере початок у ранніх дослідженнях Шумпетера, який одним із перших економістів вказав на підприємництво як на важливий фактор економічного зростання. Для Шумпетера, підприємець —

⁴ Salgado-Banda, H. (2005). "Entrepreneurship and Economic Growth: An Empirical Analysis DEGIT Conference Paper". Dirección General de Investigación Económica. Banco de México.

⁵ Shane, S and S. Venkataraman. (2000). 'The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research'. *Academy of Management Review*. 25(1): 217-219.

⁶ Stevenson, H. H. and Jarillo, J. C. (1990). A Paradigm of Entrepreneurship: Entrepreneurial Management. *Strategic Management Journal* 11: 17-27

⁷ Kuratko, D. F. (2007). Entrepreneurial leadership in the 21st century: Guest editor's perspective. *Journal of Leadership & Organizational Studies*. 13(4). 1-11.

⁸ Wennekers, S., & Thurik, R. (1999). Linking entrepreneurship and economic growth. *Small business economics*. 13(1). 27-56.

⁹ Hebert, R. and A. Link. (1989). *In search of the Meaning of Entrepreneurship*. *Small Business Economics*. 1: 39-49.

це індивід, здатний викликати «шоки» за допомогою механізму інновацій в економічному циклі. Шумпетер сформулював теорію економічного розвитку, яка базується на процесі творчого руйнування, створеному підприємницькою діяльністю Урбано¹⁰.

Економісти з економічного розвитку також намагалися інтегрувати підприємництво в моделі зростання. Наприклад, Ромер, творець теорії ендогенного економічного зростання, наголошуючи на накопиченні знань і створенні людського капіталу як на рушійних силах зростання, вводить дослідження і розробки в свою модель зростання як сферу, що виробляє нові види капітальних благ, і підприємців як осіб, що здатні виробляти нові товари за рахунок діяльності, що веде до змін на ринку, зростання виробництва, підвищення продуктивності праці та економічного зростання¹¹. Ґрунтуючись на попередніх теоретичних та емпіричних дослідженнях, Одретш і Кілбах (2004) стверджували, що підприємництво впливає на економічне зростання трьома способами¹²: (1) дифузійна технологія та ноу-хау, (2) посилюється створення більшої кількості підприємницьких фірм, що створює більшу конкуренцію, (3) збільшення різноманітності та вибору товарів і послуг, що пропонуються в економіці, доки підприємництво збільшує сукупність підприємств. Крім того, вони додають, що внесок підприємництва в економічний розвиток дозволяє швидше комерціалізувати нові технології, що веде до підвищення продуктивності та економічного зростання¹³. М. Мініті та М. Левеск відкрили дискусію про роль малих і середніх підприємств (МСП) у сприянні інноваціям, процвітанню та економічному зростанню. Автори стверджували, що великі і діючі компанії, а також МСП і бізнес-діяльність спричиняють економічне зростання та технологічний прогрес. Підприємці створюють відповідні умови для економічного зростання, оскільки вони вибудовують інноваційну мережу, яка сприяє розвитку нових ідей і бізнес-формацій¹⁴. Підприємництво започатковують мережу зовнішніх ефектів, яка стимулює створення нових ринків, і тоді кожна підприємницька діяльність має більш ніж пропорційний вплив на економічне зростання. У дослідженні¹⁵ стверджується, що важливий внесок підприємництва в економічне зростання полягає у

¹⁰ Urbano, D., & Aparicio, S. (2016). Entrepreneurship capital types and economic growth: International evidence. *Technological Forecasting and Social Change*, 102, 34-44.

¹¹ Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political Economy*. 1990. № 98 (5, Part 2), S. 71-S102.

¹² Audretsch, D. B., Keilbach, M., 2004. Entrepreneurship capital and economic performance. *Regional Studies* 38, 949-960.

¹³ Audretsch, D. B. (1995). Innovation, growth and survival. *International journal of industrial organization*. 1995. № 13(4), 441-457.

¹⁴ Minniti, M., & Lévesque, M. (2010). Entrepreneurial types and economic growth. *Journal of Business Venturing*, 25(3), 305-314.

¹⁵ Audretsch, D. B., & Keilbach, M. (2007). "The theory of knowledge spillover Entrepreneurship &quot. *Journal of Management studies*. 2007. № 44(7). pp. 1242-1254.

тому, що він служить середовищем для поширення знань, які в іншому випадку могли б залишитися неринковими¹⁶.

Проте існують суперечливі емпіричні дані щодо зв'язку між підприємництвом та економічним зростанням. Інші нещодавні дослідження надають емпіричні докази, які підтверджують твердження, що підприємництво відіграє різну роль в економічному зростанні в країнах з різним рівнем економічного розвитку, а саме: було досліджено потенційний вплив різних форм підприємництва на економічне зростання на національному рівні (зокрема, підприємництва на ранній стадії, підприємництва, орієнтованого на можливості, і підприємництва, орієнтованого на потреби). Автори мали на меті оцінити, чи внесок підприємництва в економічне зростання змінюється залежно від стадії економічного розвитку країни¹⁷. Емпіричне дослідження було засноване на панельних даних, розділених на дві категорії, що охоплюють 17 років (2002–2018) і 22 європейські країни. Результати показали, що для всієї вибірки європейських країн усі три форми підприємництва мають більший вплив на економічний розвиток, а деякі види підприємництва є більш значущими за інші¹⁸.

У дослідженні¹⁹ використовувались дані Центрального статистичного бюро Кувейту, Міністерства фінансів Кувейту, Світового банку та Організації Об'єднаних Націй з 2001 по 2014 рр. Для оцінки впливу підприємництва на зростання ВВП була проведена регресія OLS. Емпіричні результати показали, що підприємництво мало позитивний вплив на зростання ВВП Кувейту, хоча воно було статистично незначним і може бути пов'язано з кількома раціональними причинами. По-перше, кількість поглядів обмежена; по-друге, теоретично вплив різних змінних на ВВП має бути присутнім у довгостроковій перспективі; по-третє, інші змінні впливають на ВВП Кувейту, такі як ціни на нафту та розмір експорту нафти. На додачу, у ще одному дослідженні²⁰ було оцінено рівень, до якого прямий і непрямий вплив різних видів підприємництва через людський капітал є значущим для економічного зростання в країнах. Автор використовував панельні дані фіксованого впливу за відносно тривалий період (1990–2016), включаючи велику кількість як країн ОЕСР, так і країн, що не входять до ОЕСР. Результати показали, що підприємництво

¹⁶ Adusei, M. (2016). Does entrepreneurship promote economic growth in Africa? *African Development Review*. 2016 № 28(2). pp. 201-214.

¹⁷ Stoica, O., Roman, A., & Rusu, V. D. (2020). The Nexus between Entrepreneurship and Economic Growth: A Comparative Analysis on Groups of Countries. *Sustainability*. 2020. № 12(3). p. 1186.

¹⁸ Stoica, O., Roman, A., & Rusu, V. D. (2020). The Nexus between Entrepreneurship and Economic Growth: A Comparative Analysis on Groups of Countries. *Sustainability*. 2020. № 12(3). p. 1186.

¹⁹ Abu-Aisheh, A. A. (2018). Entrepreneurship and Economic Growth: Case of Kuwait. Kuwait Program at Sciences Po Student Paper Award.

²⁰ Rodrigues, D. (2018). The Impact of (Opportunity and Necessity) Entrepreneurship on Economic Growth: Does Human Capital Matter?

в цілому позитивно вплинуло на економічне зростання. Розрізняючи форми підприємництва, є вагомі докази того, що підприємництво можливостей сприяє економічному зростанню, тоді як підприємництво з необхідністю перешкоджає йому.

У дослідженні Одусе М. (2016) вивчено, чи має підприємництво, використовуючи дані за 8 років (2004–2011), суттєве значення для процесів зростання 12 африканських країн²¹. Автором було проведено два тести (специфікація Хаусмана та тести Вальда), щоб оцінити придатність панельної моделі, використаної в цьому дослідженні. Результати показали, що підприємництво позитивно пояснює відмінності в зростанні досліджуваних країн, і тому обґрунтовано стверджувати, що підприємництво відіграє важливу роль в економічному зростанні в країнах, що розвиваються, як-от Африка, навіть якщо воно є повторюваним.

Дослідження І. Закі та Н. Рашида (2016)²² було засновано на перехресних даних для семи країн, що розвиваються (Єгипет, Угорщина, Індія, Мексика, Індонезія, Туреччина та Румунія) за період 2004–2014 рр. Регресійний аналіз був проведений для семи країн, які репрезентували країни зі зростаючою економікою, вивчаючи вплив підприємництва на економічне зростання. Результати виявили значний негативний зв'язок між підприємництвом та економічним зростанням, що свідчить про важливість інших змінних у впливі на нього, таких як інституційна структура та інвестиції в секторах «нової економіки». На додачу, Сабелла та ін. (2014)²³ досліджували природу взаємозв'язку між підприємництвом та економічним зростанням на Західному березі Палестини, за винятком сектора Газа. Вторинні дані були використані для аналізу взаємозв'язку між підприємництвом та економічним зростанням на рівні просторової агрегації (країна), яка є одиницею спостереження, що використовується в цьому дослідженні протягом шістнадцяти років (1995–2010). У дослідженні використовувалися коефіцієнти відкриття бізнесу як показник підприємницької активності та її впливу, зокрема спочатку на ВВП, а потім на безробіття. Результати показали, на відміну від багатьох досліджень, що підприємництво, імовірно, не має значного впливу на економічне зростання. Це можна пояснити тим, що в результаті зростання економіки у зв'язку зі створенням нових робочих місць очікується зниження підприємницької активності.

²¹ Adusei, M. (2016). Does entrepreneurship promote economic growth in Africa?. *African Development Review*, 28(2), 201-214.

²² Zaki, I. M., & Rashid, N. H. (2016). Entrepreneurship impact on economic growth in emerging countries. *The Business & Management Review*. 2016 № 7(2). p. 31.

²³ Sabella, A. R., Farraj, W. A., Burbar, M., & Qaimary, D. (2014). Entrepreneurship and economic growth in West Bank, Palestine. *Journal of Developmental Entrepreneurship*. 2014. № 19(01). 1450003.

Загальна характеристика регіону Близького Сходу та Північної Африки

Регіон MENA стосується країн Близького Сходу та Північної Африки: від Марокко в Північно-Західній Африці до Ірану в Південно-Західній Азії й аж до Судану в Африці, — регіон MENA охоплює цю територію і складається з 23 країн, що становить близько 6 % населення світу. Як правило, MENA охоплює такі країни: Алжир, Бахрейн, Єгипет, Іран, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Кувейт, Ліван, Лівія, Лівія, Марокко, Оман, Палестина, Катар, Саудівська Аравія, Сирія, Туніс, ОАЕ, Ємен. Іноді включаються Афганістан, Вірменія, Азербайджан, Чад, Кіпр, Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Грузія, Мавританія, Пакистан, Сомалі, Судан, Туреччина та Західна Сахара. Населення регіону MENA становить близько 436 млн осіб, переважна більшість з яких проживає в країнах із середнім рівнем доходу з ВВП у 3,111 трлн дол. США, за даними Світового банку. На регіон припадає 60 % світових запасів нафти і 45 % світових запасів природного газу. Через великі запаси нафти і природного газу регіон є важливим джерелом глобальної економічної стабільності.

Політичні та економічні кризи мали місце у великих сегментах регіону Близького Сходу та Північної Африки, починаючи з арабської весни 2011 р. Внаслідок поганого управління економікою та конфліктів регіон Близького Сходу та Північної Африки зазнав значних економічних і соціальних втрат. Регіон Близького Сходу і Північної Африки не виняток, оскільки це великий, складний і різноманітний регіон, в якому представлені як дуже багаті країни — так і дуже бідні округи, і ця частина світу стикається з широким спектром економічних проблем. За даними Світового банку, у 2021 р. докризове безробіття серед молоді становило майже 25 % — майже половина з яких (40 %) були жінки. До кризи COVID-19 майже половина населення Близького Сходу та Північної Африки (42 %) жила на доходи нижче від 5,50 дол. США на день. Ця ситуація вимагає радикальних змін у вищій освіті для підвищення якості освіти в регіоні та сприяння працевлаштуванню випускників. Крім того, нова норма низької вартості нафти і газу змушує багато країн проводити реформи, спрямовані на збільшення диверсифікації. У цьому контексті стає дедалі більш важливим для урядів, політиків та лідерів громадянського суспільства працювати разом, щоб з'ясувати, які інструменти управління є більш ефективними у сприянні зростанню і, як це притаманно багатьом країнам, що розвиваються, у тому числі країнам Близького Сходу та Північної Африки, який має потенціал для величезних можливостей зростання з точки зору молоді та позицій сировини, залучення до інноваційного зростання²⁴.

²⁴ Maliki, S., & Benghalem, A. (2019). Feedback effects of Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development: Empirical evidence from selected MENA Countries.

Огляд підприємництва в країнах Близького Сходу та Північної Африки

Загалом населення в регіоні Близького Сходу та Північної Африки (MENA) має дуже позитивне ставлення до підприємництва. У середньому майже три чверті людей у регіоні вважають підприємництво успішним варіантом кар'єри — що є значно вище, ніж середні показники для всіх інших регіонів, за винятком Африки на південь від Сахари. Щодо вибору професії, а також найвищу повагу до підприємців мають єгиптяни, яким характерне найприхильніше ставлення до підприємництва. З іншого боку, лише половина населення Ірану вважає підприємництво хорошим варіантом кар'єри, що є найнижчим показником у країнах цього регіону²⁵. Регіональний звіт GEM 2017²⁶, який спирається на дані національних опитувань 2015 та 2016 рр., показує, що спостерігається помітне падіння між потенційними та активними підприємцями. Загальна кількість підприємців на ранній стадії (TEA) у регіоні MENA на 70 % нижча за кількість тих, хто висловлює підприємницькі наміри. У 2016 р. лише 10,8 % дорослого населення розпочали бізнес.

У регіоні Близького Сходу та Північної Африки в цілому є відносно висока частка підприємців, які в найближчі п'ять років не планують створити багато нових робочих місць. Трохи більше від половини підприємців регіону MENA очікують, що з'явиться принаймні одне нове робоче місце. Багатообіцяючим висновком є те, що в регіоні Близького Східної Африки є одна з найвищих часток підприємців із середніми та високими темпами зростання (тобто тих, хто планує працевлаштувати шість або більше людей у наступні п'ять років). Чверть підприємців виявляють ці амбіції до більш високого зростання як у Північній Америці, так і у регіоні Близького Сходу та Північної Африки.

Зона Близького Сходу та Північної Африки демонструє різні результати на національному рівні з точки зору очікувань щодо зростання робочих місць. У Саудівській Аравії понад 80 % підприємців не мають потенційних очікувань щодо найму; у Тунісі та Катарі, з іншого боку, лише п'ята частина підприємців очікують, що в найближчі п'ять років не буде створено нових робочих місць. Катар має найбільші прагнення до зростання: половина підприємців країни планують створити шість або більше нових робочих місць протягом наступних п'яти років. Туніс та Об'єднані Арабські Емірати також мають серйозні прагнення до значного зростання. Однак ці очікування щодо створення робочих місць слід розглядати в се-

²⁵ Alkasmí, A. J., El Hamamsy, O., Khoury, L., & Syed, A. (2018). Entrepreneurship in the Middle East and North Africa: How investors can support and enable growth. *McKinsey & Company Report May*.

²⁶ GEM 2017 Middle East and North Africa Report (2017). GEM. URL: <https://www.gemconsortium.org/report/gem-2017-middle-east-and-north-africa-report>

нсі низького рівня бізнесу в регіоні Близького Сходу та Північної Африки, з яким потрібно боротися, щоб ці економічні вигоди були реалізовані. Крім того, порівняно з іншими регіонами, у MENA найнижчий рівень діючих підприємств (6,8 %) і високий рівень припинення діяльності — 6,2 %. На кожну особу, яка залишила компанію в країнах Близького Сходу та Північної Африки, припадало лише 1,7 особи, які займалися підприємницькою діяльністю на ранніх стадіях. Середній показник у світі — один до трьох. Разом з Африкою відсоток запланованих підприємств у регіоні MENA вищий, ніж у середньому для інших географічних регіонів, при цьому більше третини людей працездатного віку висловлюють підприємницькі наміри в країнах Близького Сходу та Північної Африки. Це узгоджується з тим, що регіон в цілому має високо позитивне соціальне ставлення і самоідентифікацію про підприємництво. З майже двома третинами дорослих, що висловлюють намір створити компанію протягом наступних трьох років, Єгипет очолює рейтинг з точки зору підприємницьких намірів. Найнижчий рівень підприємницьких намірів — 16 %, що менше половини середнього по регіону, в Йорданії. Серед найнижчих показників, у Йорданії також зафіксовано один із найнижчих рівнів сприйняття спроможності і можливостей у регіоні²⁷.

Методологія та дані

Дослідження має на меті проаналізувати вплив підприємництва на економічне зростання у вибраних країнах Близького Сходу та Північної Африки (Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестина, Туніс, Туреччина) протягом періоду (2003–2019) за допомогою динамічної моделі панельних даних. Панельні дані поєднують крос-секційні і часові ряди, це дані, які будуть використовуватися в емпіричному аналізі, тому тут слід застосовувати економетричні методи, які підходять для панельних даних. Перевага методів панельних даних полягає у тому, що вони дозволяють контролювати індивідуальну гетерогенність, іншими словами, що кожна країна має унікальні особливості (непостережувані специфічні для країни ефекти), які не можна кількісно оцінити за допомогою набору змінних емпіричної моделі²⁸.

Набір даних, використаний у цьому дослідженні, взято з Індикаторів світового розвитку Світового банку, тоді як дані про відкритість взяті з ЮНКТАД за період з 2003 по 2019 рр. У цьому дослідженні використовуються панельні дані восьми країн регіону MENA, які вибрані через доступність даних: це Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестина, Туніс та Туреччина. Ми вибираємо ці країни через відсутність даних

²⁷ Bonner, K., Hart, M., Levie, J., & Heery, L. (2017). GEM UK: Wales report. 2017.

²⁸ Nyström, K. (2008). The institutions of economic freedom and entrepreneurship: evidence from panel data. *Public choice*. 2008. № 136(3), 269-282.

для інших країн у вибраний період або якщо ці країни відрізняються за рівнем доходу або мають основне джерело доходу від оренди. Усі змінні досліджені протягом періоду з 2003 по 2019 рік, тоді як одна змінна — це запуск стартапів протягом 2003–2019 рр. для всіх вибраних країн, крім того, ми маємо більше спостережень щодо деяких країн, ніж інші, тому панель є незбалансованою. Крім того, всі змінні беруться в логарифм, щоб отримати еластичність, забезпечити лінійність і мінімізувати будь-яку можливу мультиколінеарність.

Економічне зростання — наша залежна змінна в цьому дослідженні. ВВП на душу населення використовується як показник економічної ефективності. Це один з найважливіших показників економічного зростання. ВВП на душу населення — це валовий внутрішній продукт, поділений на населення в середині року. Джерелом даних для цього показника є Індикатор світового розвитку (WDI) Світового банку.

Підприємництво: наша ключова пояснювальна змінна — підприємницька діяльність на рівні країни. Через його багатовимірну природу оцінка підприємництва на рівні країни є складним завданням, про що свідчить прогрес галузі²⁹.

У нашому дослідженні ми використовували показник розвитку стартапів як значення для підприємництва. Процедури відкриття стартапів — це процедури, необхідні для початку бізнесу, включаючи взаємодію з метою отримання необхідних дозволів та ліцензій, а також виконання всіх написів, перевірок та повідомлень для початку діяльності. Дані відображають підприємства із специфічними характеристиками власності, розміру та типу виробництва³⁰. Як міру підприємництва, що дозволяє передавати знання, обрано кількість відкриття нових підприємств щодо кожної країни. Звідси слідує, що підприємництво в будь-якій країні регіону MENA розраховується з позицій кількості нових стартапів. Цей показник є співвідношенням між кількістю стартапів і населенням кожної країни і відображає частку жителів країни, які хочуть почати новий бізнес. Дані щодо цього показника були також отримані з бази даних Світового банку «Індикатори світового розвитку».

На додаток до змінних, зазначених вище, ми включили кілька контрольних змінних у нашу економетричну модель. Різні фактори, описані в теоріях економічного зростання, що мають вплив на економічне зростання, представлені як контрольні змінні (державні витрати, фізичний капітал, дані про населення: для цих показників дані отримані з бази даних Світового банку «Індикатори світового розвитку» (WDI), тоді як дані про відкритість торгівлі були отримані з ЮНКТАД).

²⁹ Van Stel, A., Carree, M., & Thurik, R. (2005). The effect of entrepreneurial activity on national economic growth. *Small business economics*. 2005. № 24(3). p. 311-321.

³⁰ Van Stel, A. (2005). COMPENDIA: Harmonizing business ownership data across countries and over time. *The International Entrepreneurship and Management Journal*. 2005. № 1(1), 105-123.

Державні витрати: видатки на кінцеве споживання (раніше — загальнодержавне споживання) включають усі поточні державні витрати на закупівлю товарів і послуг (включаючи компенсацію працівникам).

Фізичний капітал: валове формування основного капіталу (інвестиції у відсотках від ВВП) використовується як індикатор фізичного капіталу.

Населення: у джерелах, дані про зростання населення є широко використовуваними пояснювальними змінними. Загальна чисельність населення враховує всіх мешканців незалежно від правового статусу чи громадянства. Ми використовували загальне населення як показник зростання населення.

Відкритість торгівлі оцінюється як сума експорту товарів і послуг до ВВП, як пропонує теоретична та емпірична література. Відкритість торгівлі може призвести до більшої кількості зовнішніх шоків, а також до зростання доходів, споживання та волатильності ВВП.

У цьому дослідженні економетричним методом, який буде використовуватися для оцінки, є динамічні панельні дані. Для оцінки динамічних економетричних моделей зараз широко використовуються панельні дані. Перевага такого методу перед сукупними даними часових рядів включає можливість того, що упередження агрегації можуть спотворити основну макроекономічну динаміку та обсяг, який панельні дані пропонують для дослідження неоднорідності в динаміці адаптації між різними типами осіб, домогосподарств або компаній. Динамічні панельні дані (DPD) — це найкращий спосіб використовувати всі переваги кожної окремої точки даних.

Використовуючи панельні дані, можна дослідити, як на економічне зростання впливають зміни змінних з часом у країні. Додаючи розмірність часового ряду, також отримують додаткові рівні свободи³¹.

Система динамічних панельних даних

Стандартними оцінювачами для моделі даних статичної панелі, які контролюють існування окремих ефектів, є підходи з моделлю фіксованих ефектів (FEM) та моделлю випадкових ефектів (REM). Економетричний аналіз за допомогою цих двох моделей розглядає декілька упереджень, ці упередження пов'язані з неоднорідністю між країнами та часом. Проблема зі стандартною FEM полягає в тому, що вона не може оцінити такі параметри, як змінні, що залишаються незмінними в часі. З іншого боку, проблема стандартної моделі REM — це упередження, викликані проблемою ендогенності через потенційну кореляцію між однією або кількома пояснювальними змінними, а також залишками. Однак вибір між оцінками FEM та REM залежить від рішення «все або нічого» щодо передбачуваної кореляції правосторонніх змінних (пояснювальних змінних) з терміном

³¹ Salgado-Banda, H. (2005). Entrepreneurship and Economic Growth: An Empirical Analysis DEGIT Conference Paper. *Dirección General de Investigación Económica*. Banco de México. 2005.

помилки. В емпіричних прикладах істина часто може лежати між цими двома екстремумами³².

Підхід Арельяно — Бовера / Бланделл — Бонда — це нещодавно прийнята економетрична методика, яка представляє собою аналіз системи динамічних панельних даних (система DPD). Цей метод заснований на узагальненому підході моментного методу GMM, який широко використовується в емпіричній оцінці моделей динамічних панельних даних. Бланделл і Бонд запропонували систему оцінок GMM для подолання неузгоджених оцінок інструментальних змінних, спричинених слабкими інструментами. А М. Аррелано та О. Боуер³³ спочатку показали, що оцінки рівня GMM вільні від слабких інструментів, коли навіть параметри, що стосуються запізнілих змінних, близькі до одиниці, а потім об'єднали моментні умови, які використовуються при першому розрізненні, та оцінки рівня GMM для підвищення ефективності оціночників³⁴.

Динамічні панельні дані — це системний підхід GMM, який оцінює параметри за допомогою системи рівнянь: перша відмінна модель, що використовує підприємницьку діяльність із запізненням як інструмент для визначення різниці у рівнянні підприємництва з відставанням (подібно до зростання). Також у статті використано різні інструментальні змінні у моделі^{35,36,37}, і тому ми проводимо аналіз системи динамічних панельних даних, якою є Арельяно — Бовера / Бланделл — Бонд.

Отже, у дослідженні використано метод Арельяно — Бовера / Бланделла — Бонда для динамічного аналізу, який є системою динамічних панелей даних. Рівняння (1) являє собою модель (1), яка використовується в динамічному аналізі.

Рівняння економічного зростання (1)

Щоб дослідити взаємозв'язок між підприємництвом та економічним зростанням у вибраних країнах Близького Сходу та Північної Африки, у цьому дослідженні використана модель, заснована на двох рівняннях, які відображають ефект зворотного зв'язку:

---

³² Mitze, T., & RWI, E. (2010). Estimating gravity models of international trade with correlated time fixed regressors: To IV or not IV. MPRA Paper No. 23540. 26.

³³ Arellano, M., & Bover, O. (1995). Another Look at the Instrumental-Variable Estimation of Error-Components Models. *Journal of Econometrics*, 1995. № 68. pp. 29-51.

³⁴ Hayakawa, K. Small Sample Bias Properties of the System GMM Estimator in Dynamic Panel Data Models, (No. d05-82). Institute of Economic Research. Hitotsubashi University. 2005.

³⁵ Arellano, M., & Bover, O. (1995). Another Look at the Instrumental-Variable Estimation of Error-Components Models. *Journal of Econometrics*. 1995. № 68, 29-51.

³⁶ Arellano, M., & Bond, S. (1998). Dynamic Panel Data Estimation using DPD98 for GAUSS. mimeo, Institute for Fiscal Studies, London. Balde, Y. (2011).

³⁷ Blundell, R., & Bond S., 'Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models', *Journal of Econometrics*. 1998. № 87, pp. 115-143.

$$\Delta \ln G D P C = \beta_0 + \beta_1 \Delta \ln G D P C_{t-1} + \beta_2 \ln E N T + \beta_3 \Delta \ln G E + \beta_4 \Delta \ln K + \beta_5 \Delta \ln O p e n + \mu + \Delta v t, \quad (1)^*$$

де $G D P C$ — ВВП на душу населення, і це обраний показник економічного зростання; $G D P C_{(t-1)}$ — відкладена залежна змінна, пояснювальна змінна; $E N T$ — підприємливість, що вимірюється як кількість відкритих стартапів; $G E$ — державні витрати, виміряні витратами на кінцеве споживання державного бюджету; K — фізичний капітал; $O P E N$ — відкритість торгівлі, що вимірюється сумою експорту та імпорту як частки від ВВП; μ — позначає неспостережувані ефекти для певної країни, а $\Delta v t$ — стандартна помилка.

Рівняння для підприємництва (2)

$$\Delta \ln E N T = \beta_0 + \beta_1 \Delta \ln E N T_{t-1} + \beta_2 \ln G D P C + \beta_3 \Delta \ln G E + \beta_4 \Delta \ln P O P + \mu + \Delta v t \quad (2)^*$$

Щоб вивчити вплив економічного зростання на підприємництво, де підприємство $E N T$ використовується як залежна змінна $E N T_{(t-1)}$ є залежною змінною з відставанням в часі, оскільки пояснювальне економічне зростання $G D P C$ вимірюється як ВВП на душу населення (у поточних доларах США), наступні обрані контрольні змінні $P O P$ — населення, $G E$ — державні витрати, μ — неспостережувані специфічні для країни ефекти, а $\Delta v t$ — стандартна помилка.

Емпіричні результати

У табл. 1 і 2 показано оцінку EQ1 та EQ2. Це свідчить про надійну модель, усі коефіцієнти змінних є значущими на рівні 1%, при цьому державні витрати ($G E$) мають негативний вплив на економічне зростання у восьми вибраних країнах Близького Сходу та Північної Африки в період з 2003 по 2019 рік. Лаговані змінні економічного зростання та підприємництва показують вплив минулої поведінки економіки та підприємництва на поточне зростання та поточне підприємництво. Ми виявили, що константи в EQ1 і EQ2 не є значущими. Для встановлення зв'язку між підприємництвом та економічним зростанням була застосована модель динамічних панельних даних. Тест Саргана показує, що всі обмеження моменту задовольняються для динамічних специфікацій. Це свідчить про те, що інструменти дійсні, модель надійна та правильно визначена.

Таблиця 1

ОЦІНКА СИСТЕМИ ДИНАМІЧНОЇ ПАНЕЛІ ДАНИХ ДЛЯ РІВНЯННЯ (1)

GDPC	L.GDPC	ENT	GE	K	Open	Constant
	0,89 (0,019)*	0,02 (0,009)*	-0,05 (0,013)*	0,07 (0,011)*	0,032 (0,014)*	0,17 (0,13)
Тест Саргана на надмірну ідентифікацію обмежень H0: обмеження щодо надмірної ідентифікації дійсні					chi2(135) = 301,79*	

* Дані у дужках — Std. Err; ** і *** показують значимість на рівні 1, 5 і 10 % значущості.

Таблиця 2

ОЦІНКА СИСТЕМИ ДИНАМІЧНОЇ ПАНЕЛІ ДАНИХ ДЛЯ РІВНЯННЯ (2)

ENT	L.ENT	GDPCU	GE	POP	Constant
	0,86 (0,049)*	0,11 (0,042)*	-0,12 (0,052)*	0,13 (0,061)*	-0,13 (0,417)
Тест Саргана на надмірну ідентифікацію обмежень H0: обмеження щодо надмірної ідентифікації дійсні				chi2(84)=73,6*	

* Дані в дужках — Std. Err; ** і *** показують значимість на рівні 1, 5 і 10 % значущості.

Отже, формула для моделей динамічних даних DPD виглядає так:
Рівняння економічного зростання (1):

$$\Delta \ln GDPC = 0,17 + 0,89 \Delta \ln GDPC_{t-1} + 0,02 \ln ENT - 0,05 \Delta \ln GE + 0,07 \Delta \ln K + 0,032 \Delta \ln Open + \mu + \Delta vt$$

Рівняння для підприємництва (2):

$$\Delta \ln ENT = -0,13 + 0,86 \Delta \ln ENT_{t-1} + 0,11 \ln GDPC - 0,12 \Delta \ln GE + 0,13 \Delta \ln POP + \mu + \Delta vt$$

Вважаємо, що коефіцієнт підприємливості є статистично значущим, підприємництво позитивно впливає на економічне зростання. Підприємництво відіграє важливу роль у сприянні економічному зростанню. У цьому дослідженні як індикатор для вимірювання підприємництва вибирається рівень відкриття нового бізнесу (стартапів). Оціночні результати свідчать про те, що зростання підприємництва на 1 % збільшує темпи зростання ВВП до 0,02 %. Цей висновок відповідає очікуванням і узгоджується з емпіричними дослідженнями, які розглядали цей зв'язок і виявили, що підприємництво позитивно сприяє економічному зростанню³⁸;

³⁸ Lundin, J. (2015). Entrepreneurship and economic growth: Evidence from GEM data.

39; 40; 41, 42. Крім того, ми виявили, що GDPС є значним і позитивно корелює з підприємництвом, а це означає, що збільшення ВВП на 1 % підвищує підприємництво на 0,11 %.

Державні витрати негативно корелюють з ВВП, як і очікувалося та згідно з попередніми емпіричними дослідженнями^{43;44;45;46}. Результати показують, що державні витрати є статистично значущими на рівні 1 % Це свідчить, що збільшення державних видатків на 1 % знижує економічне зростання на 0,05 %. Також ми виявили, що державні витрати негативно пов'язані з підприємництвом, а це означає, що збільшення державних видатків на 1 % призводить до зменшення підприємництва на 0,12 %. Результати щодо фізичного капіталу вказують на позитивний вплив на економічне зростання. Цей висновок є результатом попереднього емпіричного дослідження^{47; 48;49}. Результати показують, що збільшення валового нагромадження основного капіталу на 1 % веде до зростання на 0,07 % у восьми вибраних країнах MENA. У разі відкритості торгівлі ми знаходимо, що коефіцієнт позитивний і статистично значущий, тобто збільшення відкритості на 1 % підвищує ВВП на 0,032%. Ці результати узгоджуються з літературою, яка підкреслює позитивний вплив економічної відкритості на економічне зростання^{50; 51; 52; 53; 54}. Щодо населення, то

³⁹ Adusei, M. (2016). Does entrepreneurship promote economic growth in Africa?. *African Development Review*. 2016. № 28(2), 201-214.

⁴⁰ Bjørnskov, C., & Foss, N. (2013). How strategic entrepreneurship and the institutional context drive economic growth. *Strategic Entrepreneurship Journal*. 2013. № 7(1), 50-69.

⁴¹ Urbano, D., & Aparicio, S. (2016). Entrepreneurship capital types and economic growth: International evidence. *Technological Forecasting and Social Change*, 102, 34-44.

⁴² Abu-Aisheh, A. A. (2018). Entrepreneurship and Economic Growth: Case of Kuwait. Kuwait Program at Sciences Po Student Paper Award.

⁴³ Lundin, J. (2015). Entrepreneurship and economic growth: Evidence from GEM data.

⁴⁴ Adusei, M. (2016). Does entrepreneurship promote economic growth in Africa?. *African Development Review*. 2016. № 28(2). pp. 201-214.

⁴⁵ Bjørnskov, C., & Foss, N. (2013). How strategic entrepreneurship and the institutional context drive economic growth. *Strategic Entrepreneurship Journal*. 2013. № 7(1), 50-69.

⁴⁶ Urbano, D., & Aparicio, S. (2016). Entrepreneurship capital types and economic growth: International evidence. *Technological Forecasting and Social Change*, 102, 34-44.

⁴⁷ Abu-Aisheh, A. A. (2018). Entrepreneurship and Economic Growth: Case of Kuwait. Kuwait Program at Sciences Po Student Paper Award.

⁴⁸ Lubishtani, E. (2018). Entrepreneurship and economic performance: international evidence (Doctoral dissertation, Staffordshire University).

⁴⁹ Rodrigues, D.(2018). The Impact of (Opportunity and Necessity) Entrepreneurship on Economic Growth: Does Human Capital Matter?

⁵⁰ Adusei, M. (2016). Does entrepreneurship promote economic growth in Africa?. *African Development Review*, 28(2), 201-214.

⁵¹ Rodrigues, D.(2018). "The Impact of (Opportunity and Necessity) Entrepreneurship on Economic Growth: Does Human Capital Matter?"

⁵² Stoica, O., Roman, A., & Rusu, V. D. (2020). The Nexus between Entrepreneurship and Economic Growth: A Comparative Analysis on Groups of Countries. *Sustainability*, 12(3), 1186.

⁵³ Bjørnskov, C., & Foss, N. (2013). How strategic entrepreneurship and the institutional context drive economic growth. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 7(1), 50-69.

⁵⁴ Amaghous, J., & Ibourk, A. (2013). Entrepreneurial Activities, Innovation and Economic Growth: The Role of Cyclical Factors: Evidence from OECD Countries for the Period 2001-2009. *International Business Research*, 6(1), 153.

отримані оцінки показали позитивний зв'язок з підприємництвом за результатами збільшення населення на 1% збільшує підприємництво на 0,13%. Ці результати підтверджують і в інших джерелах^{55; 56; 57}.

Обмеження та подальші перспективи досліджень

Існують різні обмеження для даного дослідження, які слід врахувати. Одне з головних обмежень дослідження пов'язано з відсутністю вичерпних, порівнянних даних щодо вимірювання показників розвитку підприємництва у вибраних економіках, адже як допоміжний показник використовувався коефіцієнт відкриття нового бізнесу. Однак інші аналоги можуть забезпечити та відображати кращий додатковий вплив на підприємництво в цих країнах. Для подальших досліджень рекомендується зосередитися на підприємцях-початківцях і молодих власниках бізнесу в різних секторах, використовуючи загальні показники підприємницької активності як показник підприємництва. Інша панель країн могла б бути додана для кращого порівняння між країнами MENA, але була вилучена через брак даних. Включення мікродинаміки підприємництва в цих країнах, безсумнівно, покращить аналіз впливу підприємництва на економічний розвиток у подальших дослідженнях.

Крім того, можуть бути корисними додаткові дослідження впливу на зростання підприємництва в кожній із восьми країн. Це можна використовувати як орієнтир для опису того, як нові фірми сприяли економічному зростанню в кожній країні Близького Сходу та Північної Африки. Також б корисно провести більше досліджень факторів, які формують взаємозв'язок між підприємництвом та економічним зростанням, а також парадоксу причинно-наслідкових зв'язків між ними, з акцентом на гендерний та географічний розрив підприємництва.

Висновок

Метою цього дослідження було дослідити взаємозв'язок між підприємництвом та економічним зростанням у вибраних країнах Близького Сходу та Північної Африки протягом 2003–2019 рр. Результати дослідження, які базувалися на даних з восьми країн Близького Сходу і Північної Африки, підтверджують позитивний вплив підприємництва

---

55 Armington, C., & Acs, Z. J. (2002). The determinants of regional variation in new firm formation. *Regional studies*, 36(1), 33-45.

56 Bosma, N. S., & Levie, J. (2010). "Global Entrepreneurship Monitor 2009 Executive Report".

57 Wennekers, S., Van Wennekers, A., Thurik, R., & Reynolds, P. (2005). Nascent entrepreneurship and the level of economic development. *Small business economics*, 24(3), 293-309.

на економічне зростання. Крім того, висновки узгоджуються з результатами попередніх досліджень, які вказують на різноманітну роль підприємництва в економічному зростанні. Результати чітко показують, що регіон Близького Сходу та Північної Африки розвивався протягом останніх 18 років. Загалом дане дослідження вказує, що підприємство є ключовим фактором у прискоренні економічного зростання в регіоні Близького Сходу та Північної Африки. Аналіз контрольних змінних вказує на те, що більшість з них будуть ключовими факторами економічного зростання в досліджуваних країнах. Ці висновки свідчать про те, що, перш за все, країни Близького Сходу та Північної Африки повинні інвестувати більше у власний людський капітал, щоб підвищити продуктивність. Уряди в цих країнах мають усвідомлювати, що якщо дозволити зростаючій кількості підприємств відкривати власні підприємства без сприяння та покращення бізнес-середовища, то це матиме негативний вплив на їхнє зростання. Уряди мають створити високоякісну інфраструктуру для підтримки бізнесу, а також сприятливе для бізнесу середовище з розумними податками та правилами. Фактично державні видатки мають бути перенесені з поточних витрат на підтримку науково-дослідних робіт та інноваційного приватного сектора. Обсяг у регіоні перевищує оптимальний розмір, що негативно впливає на економічне зростання.

Ураховуючи значення підприємництва для економічного зростання та результати нашого дослідження, вважаємо важливим, щоб державне управління більше зосереджувалося на прийнятті та впровадженні заходів щодо усунення макроекономічних бар'єрів, з якими стикаються підприємці, а також на заходах підтримки інноваційної підприємницької діяльності. Покращення бізнес-клімату через здорову ринкову конкуренцію, заохочення малих компаній до заснування та розширення шляхом надання державних субсидій підприємцям та заборони монополістичних дій окремих підприємств, а також через державні субсидії, для встановлення ефективних методів фінансування стартапів.

Доцільним є також спрощення відкриття бізнесу шляхом усунення державних інтерфейсів для відкриття бізнесу, спрощення процесів шляхом створення системи «єдиного вікна», пришвидшення процесу за рахунок впровадження цифрових технологій та онлайн-засобів, а також збільшення кількості днів для реєстрації власності або отримання електроенергії, а також зниження мінімальних критеріїв для грошей.

Державне управління в регіоні MENA має зосередитися на розширенні можливостей для більш освічених підприємців і, крім того, посилити роль університетів у сприянні не лише створенню нових знань, а й розвитку творчості та інновацій.

Список літератури

1. *Abu-Aisheh, A. A.* (2018). Entrepreneurship and Economic Growth: Case of Kuwait. Kuwait Program at Sciences Po Student Paper Award.
2. *Acs, Z. & Braunerhjelm, P. et al.* (2009). The Knowledge Spillover Theory of entrepreneurship. *Small Bus Econ.* 2009. № 32: 15-30.
3. *Acs, Z.* (2006). How is entrepreneurship good for economic growth?. Innovations: technology, governance, globalization. 2006. № 1(1). p. 97-107.
4. *Acs, Z. J., et al.* (2018). The Global Entrepreneurship Index.
5. *Acs, Z. J., Audretsch, D.B., Braunerhjelm, P., Carlsson, B.* (2005). The knowledge filter and entrepreneurship in endogenous growth. Papers on Entrepreneurship, Growth and Public Policy, No. 08, Max Planck Institute of Economics, Jena, Germany.
6. *Adusei, M.* (2016). Does entrepreneurship promote economic growth in Africa?. *African Development Review.* 2016. № 28(2). p. 201-214.
7. *Aparicio, S., Urbano, D., & Audretsch, D.* (2016). Institutional factors, opportunity entrepreneurship and economic growth: Panel data evidence. *Technological forecasting and social change.* 2016. № 102. pp. 45-61.
8. *Audretsch, D. B., & Keilbach, M.* (2007). The theory of knowledge spillover entrepreneurship. *Journal of Management studies.* 2007. № 44(7). pp. 1242-1254.
9. *Audretsch, D. B., & Thurik, A. R.* (2004). A model of the entrepreneurial economy (No. 1204". Papers on Entrepreneurship, Growth and Public Policy.
10. *Audretsch, D. B., Keilbach, M.* Entrepreneurship and regional growth: an evolutionary interpretation. *Journal of Evolutionary Economics.* 2004. № 14. pp. 605-616.
11. *Audretsch, D. B., Keilbach, M.* Entrepreneurship capital and economic performance. *Regional Studies.* 2004. № 38. pp. 949-960.
12. *Bosma, N. S., & Levie, J.* (2010). Global Entrepreneurship Monitor 2009 Executive Report.
13. *Braunerhjelm, P., Acs, Z. J., Audretsch, D. B., & Carlsson, B.* (2007). The missing link: knowledge diffusion and entrepreneurship in endogenous growth. *Small Business Economics.* 2007. № 34(2). pp. 105-125.
14. *Dollinger, M.* (2008). Entrepreneurship Strategies and Resources. 4th ed. Marsh Publications. Lombard, Illinois. USA.
15. *Hebert, R. and A. Link.* (1989). In search of the Meaning of Entrepreneurship. *Small Business Economics.* 1: 39-49
16. *Hessels, J., van der Zwan, P., & Sanders, M.* (2013). Entrepreneurial activity, industry orientation, and economic growth (No. H201307). EIM Business and Policy Research.
17. *Gartner, W. B., & Shane, S. A.* (1995). "Measuring entrepreneurship over time". *Journal of business Venturing,* 10(4), 283-301.
18. GEM 2017 Middle East and North Africa Report (2017). GEM. URL: <https://www.gemconsortium.org/report/gem-2017-middle-east-and-north-africa-report>
19. *Lubishtani, E.* (2018). *Entrepreneurship and economic performance: international evidence* (Doctoral dissertation, Staffordshire University).

20. Rodrigues, D. (2018). "The Impact of (Opportunity and Necessity) Entrepreneurship on Economic Growth: Does Human Capital Matter?"
21. Sabella, A. R., Farraj, W. A., Burbar, M., & Qaimary, D. (2014). Entrepreneurship and economic growth in West Bank, Palestine. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 19(01), 1450003.
22. Sabra, M. M., Eltalla, A. H., & Alfar, A. R. (2015). The shadow economy in Palestine: Size and causes. *International Journal of Economics and Finance*, 7(3), 98-108.
23. Sabra, M. M. (2016). Government size, country size, openness and economic growth in selected MENA countries. *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research (IJBESAR)*, 9(1), 39-45.
24. Salgado-Banda, H. (2005). Entrepreneurship and Economic Growth: An Empirical Analysis DEGIT Conference Paper". Direcciyn General de Investigaciyn Economica. Banco de Mēxico.
25. Salgado-Banda, H. (2007). Entrepreneurship and economic growth: An empirical analysis. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 12(01), 3-29.
26. Shane, S and S. Venkataraman. (2000). *The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research*. *Academy of Management Review*. 25(1): 217-219.
27. Stoica, O., Roman, A., & Rusu, V. D. (2020). The Nexus between Entrepreneurship and Economic Growth: A Comparative Analysis on Groups of Countries. *Sustainability*, 12(3), 1186.
28. Urbano, D., & Aparicio, S. (2016). Entrepreneurship capital types and economic growth: International evidence. *Technological Forecasting and Social Change*, 102, 34-44.
29. Wennekers, S., & Thurik, R. (1999). Linking entrepreneurship and economic growth. *Small business economics*, 13(1), 27-56.
30. Wong, P. K., Ho, Y. P., & Autio, E. (2005). Entrepreneurship, innovation and economic growth: Evidence from GEM data. *Small business economics*. 2005. № 24(3). p. 335-350.
31. Zaki, I. M., & Rashid, N. H. (2016). Entrepreneurship impact on economic growth in emerging countries. *The Business & Management Review*. 2016. № 7(2). p. 31.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2021.